

СЕКЦІЯ 3 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РОЗВИТКУ ПОМОРСЬКОЇ «СОЦІАЛЬНОЇ СУБКУЛЬТУРИ» В СУЧАСНИХ УМОВАХ (НА ПРИКЛАДІ М. ГЕНІЧЕСЬКА)

SOCIOLOGICAL ASPECTS OF RESEARCH ON THE TRANSFORMATION AND DEVELOPMENT OF THE MARITIME “SOCIAL SUBCULTURE” IN MODERN CONDITIONS (ON THE EXAMPLE OF GENICHESK)

У статті розглянута проблематика професійної страти «людей моря», яка доповнює й розширює можливості дослідження професійних страт морської галузі економіки України як вагомого чинника розвитку і модернізації та соціокультурних змін у сучасному українському суспільстві. Актуалізовано дослідження видозмін традиційних образів «людини моря», умов її господарювання і соціального розвитку регіональних спільнот виразної «морської» орієнтації. Разом із тим суспільний запит вказує на перспективність ефективного вивчення цього соціального ресурсу та окреслення перспектив подальшого соціологічного дослідження регіональних поморських спільнот. Обґрунтовуються напрями ефективного соціологічного супроводу процесу соціально-економічних змін українського Приазов'я. Залучено аналіз ефективних проектів та програм розвитку приморських регіонів як ефективний досвід отримання результатів, які дають змогу удосконалити методичку практичного втілення результатів щодо адаптації і розвитку традиційних професійних груп морського регіону. Також обґрунтовується комплексне дослідження спрямування та організації співпраці соціологів, органів місцевого самоуправління, експертів економічної, екологічної та ресурснодобувних галузей у контексті вирішення нагальних міських та регіональних проблем у регіонах традиційного активного використання морських природних ресурсів у сучасних умовах. На матеріалах структурованого інтерв'ю представників професійних рибалок м. Генічеська виявлено перспективні напрями докладання соціологічних знань і засобів прогностики у вивченні проблематики трансформації трудової діяльності фахівців морських професій регіону. Результати дослідження можуть бути використані для виявлення ефективних шляхів адаптації традиційних професійних груп поморських регіонів України та зменшення соціальних ризиків в умовах трансформування морських галузей економіки на сучасному етапі їх розвитку.

Ключові слова: «людина моря», рибалки, міська приморська громада, галузь риболовства, регіональна поморська спільнота.

The article deals with the problem of the professional execution of “people of the sea”, which complements and expands the possibilities of studying the professional losses of the maritime industry of the economy of Ukraine as a significant factor of development and modernization and socio-cultural changes in modern Ukrainian society. The research of changes of traditional images of “sea man”, conditions of its management and social development of regional communities of expressive “marine” orientation is updated. At the same time, the public inquiry points to the prospect of an effective study of this social resource and outlines the prospects for further sociological research of the regional maritime communities. The directions of effective sociological support of the process of socio-economic changes of the Ukrainian Azov are substantiated. The analysis of effective projects and programs for the development of the coastal regions is included as an effective experience of obtaining the results, which allow to improve the methods of practical implementation of the results regarding the adaptation and development of the traditional professional groups of the maritime region. It also substantiates a comprehensive study of the direction and organization of cooperation of sociologists, local governments, experts in economic, environmental and resource industries in the context of solving urgent urban and regional problems in the regions of traditional active use of marine natural resources in modern conditions. The materials of a structured interview of representatives of professional fishermen in Genichesk revealed promising directions of application of sociological knowledge and prognostic tools in studying the problems of transformation of labor activity of specialists of marine professions in the region. The results of the study can be used to identify effective ways of adapting traditional professional groups of maritime regions of Ukraine and reducing social risks in the conditions of transformation of maritime industries at the present stage of their development.

Key words: “Sea man”, fishermen, urban seaside community, fisheries, regional maritime community.

УДК 316.344.34:656.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.14.4>

Глебова Н.І.

д.соціол.н., доцент кафедри соціології
Мелітопольський державний
педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Афанасьева Л.В.

к.філос.н., доцент кафедри соціології
Мелітопольський державний
педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Жеребна Т.В.

студентка
Мелітопольський державний
педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Українські соціологи одноставно вказують на те, що є група регіонів, історичні процеси розвитку яких відзначаються високою соціодинамікою завдяки саме морському чиннику, в тому числі розвитком перспективних галузей приморських територій і розробки морських ресурсів.

Соціально-освітні аспекти проблем, пов'язаних з морегосподарчою, природоресурсною, соціокультурною тощо проблематикою, знайшли відбиток у працях В. Дергачова, Ю. Макогона, С. Слющинського; спирались на теоретичні напрацювання і прикладні методологічні розробки й дослідження «людини моря» та морських соціальних субкультур М. Мана, А. Матейко, Л. Янушевського; підставою для вибраного нами підходу слугують міждисциплінарні, галузеві соціологічні напрацювання Н. Глебової, Є. Головахи, О. Злобіної, С. Катаєва, В. Погрібної, А. Ручки та інших щодо соціальної значимості і змоги продуктивного впливу на побутуючі ідентичності і світогляди, життєві стилі, традиції, професійні норми і суспільні цінності та потреби коригування цих процесів у потрібне русло.

У нинішніх геополітичних умовах це завдання набуває особливої актуальності у зв'язку з тимчасовою втратою Україною Криму разом із зосередженнями там для забезпечення ефективної морегосподарської діяльності науковими, інформаційними, матеріально-технічними ресурсами. Оскільки у процесі ринкових перетворень морська економіка країни не відгороджується від світового ринку. Місто Генічеськ виступає яскравим прикладом типової міської приморської громади, для життя якої надзвичайно важливим є морський середовищний чинник. Згідно з офіційними статистичними даними, на 01.01.2018 року чисельність постійного населення на території Генічеської міської ради становила 20 135 чол., а основною тенденцією демографічного стану міста нині є стійке зменшення чисельності населення (показники природного і міграційного руху мають від'ємний знак), а також старіння населення [5]. Історично Генічеськ був портовим містом, приймаючи кораблі з десятків країн. На певних етапах саме порт годував місто (вже 1908 року на вантажних роботах у ньому щоденно було зайнято до 800 осіб), іноземні моряки, відправники й отримувачі вантажів з різних куточків краю потребували даху та їжі [1].

У 30-і роки минулого століття річний вантажообіг порту становив до 100 тис. тонн на рік, хоча дореволюційного обсягу робіт (близько 400 000 тонн щорічно) порт більше ніколи не досягав. За даними 2008 року кількість працівників порту становила лише 40 осіб (транспортна обробка вантажів вказана єдиним видом діяльності порту, і зараз порт практично

не працює, хоча ще десять років тому існували плани інвестиційного розвитку та створення 150–200 робочих місць) [1].

Аналіз Програми соціально-економічного та культурного розвитку м. Генічеська на 2018 рік показує, що основні пріоритети розвитку економіки міста на цьому етапі відводяться переважним чином туристичній галузі та рекреаційній сфері. Її розвиток істотним чином впливає на такі сектори економіки, як транспорт, торгівля, зв'язок, будівництво, виробництво товарів народного споживання та розглядається як перспективний напрям розвитку економіки міста загалом [5]. Згідно із зазначеним джерелом до ознак ринку праці в місті слід віднести сезонний характер головних видів діяльності містян, що зумовлено насамперед попитом на робочу силу в оздоровчий період. Потоки туристів і відпочивальників сприяють також розвитку сезонної торгівлі, що сприяє зайнятості та самозайнятості населення міста. «Морський ресурс» зайнятості містян, згідно з указаною Програмою, доповнюється перспективами використання природних ресурсів: морських рослинних ресурсів – зоостери (камки), що може використовуватись як утеплювач, а також у лікувальних цілях (значний вміст йоду), піщано-черепашової суміші та глини, що можуть бути використовані для місцевих цілей, як і йодоване повітря узбережжя Сиваша та Азовського моря, які сприяють лікуванню легеневих хвороб. Крім останньої позиції в переліку природних ресурсів, ефективність використання якої в економічному й соціальному вимірі обліковується і відбивається урахуванням кількості відпочивальників і вартості послуг, наданих оздоровчою сферою економіки міста, в Програмі розвитку міста і району натепер фактично відсутня інформація як щодо обсягів, так і щодо прогнозів ефективності використання природних ресурсів регіону його мешканцями. Не секрет, що відпочинок на морі серед інших специфічних особливостей вирізняється характерною пропозицією до вжитку великої кількості морепродуктів, насамперед продуктів з риби, креветки, молюсків тощо. Тому важко заперечувати, що натепер рибальство – один із безпосередніх і основних видів сезонного заробітку щонайменше сотень людей, що мешкають на прибережних територіях, зокрема міста Генічеська та однойменного району. Не слід забувати, що ще зовсім нещодавно вилов і переробка риби були однією з основних регіональних галузей господарства.

Разом із тим тенденції розвитку присиваського регіону незалежно від нинішнього стану промислового рибальства вказують на потребу уваги до цього чинника добробуту мешканців регіону, що опосередковано відбивається даними досліджень думки мешканців

регіону попередніх років. Так, згідно із соціо-екологічним дослідженням у рамках Чорноморської програми Ветландс Інтернешнл 2005 року, більше ніж 17% опитаних море вбачається насамперед джерелом видобутку риби [3, с. 37], що певною мірою засвідчує привабливість морського рибного промислу для певної категорії мешканців м. Генічеська.

Аналіз ситуації з морськими промислами на цьому етапі, зокрема рибальством на Азовському морському побережжі, вказує, що хоча вилов риби в Азовському морі забезпечує більш ніж половину всього українського рибного промислу і згідно зі статистикою в 2017 році на частку Азовського і Чорного морів припали 42,7 тис. тонн вилову водних біоресурсів, або 52% від загального обсягу вилову, причому 37,5 тис. тонн виловили в Азовському морі. Дані за перше півріччя свідчать про значне скорочення промислу (скажімо, за перше півріччя 2018 року в Азовському і Чорному морях було вилучено 1435,6 тонн (у 2017 році – 5581,2 тонн) бичка, а промисел усіх водних біоресурсів в Азовському морі знизився майже вдвічі та становив 5,6 тис. тонн проти 11 тис. тонн у 2017 році) [2]. Станом на січень 2019 року в Азовському морі у Україні є близько 40 одиниць середньотоннажних рибальських суден. Це більш ніж 400 осіб екіпажів плюс обслуговуючий персонал, загалом йдеться про тисячі працівників, яких у разі зупинки вилову риби потрібно буде якось працевлаштувати [6]. Разом із тим вітчизняні фахівці стверджують, що для того, щоб зберегти рибну галузь для економіки України, необхідно її переформувати, зробивши особливий акцент на розвиток аква- та марикультури. Нині світові тенденції засвідчують розвиток рибництва. Згідно з Програмою сільськогосподарської організації ООН (ФАО) до 2020 р. споживчий кошик населення планети на 65% буде поповнюватися рибою, вирощеної в аква- або марикультурі, і тільки 35% будуть забезпечуватися надходженнями від вилову із дикої природи [6].

Як можемо бачити, господарники фактично не ставлять під сумнів усю непередбачуваність наслідків припинення галузевої діяльності на морі для успішної соціальної регіональної політики в довготерміновій перспективі і зазначають, що «ситуація може вийти з-під контролю, і це призведе до непередбачуваних наслідків. Натепер українські рибалки можуть втратити промисел, це буде ударом по всій вітчизняній рибній галузі» [2].

Як можемо бачити з історії економічного розвитку м. Генічеська та регіону, міське і сільське населення Присивашся зіткнулося з низкою проблем. Мешканці Генічеська і району мають можливість реально і безпосередньо стикатися з антропогенними та іншими чинниками впливів на природне морське середовище і традиційний уклад життя, разом із

тим значною мірою є учасниками цих впливів. Тому з наявних аналітичних джерел для ілюстрації певних тенденцій життя мешканців краю ми вибрали аналіз даних соціологічного дослідження рівня екологічної свідомості населення присиваського регіону, отриманих у рамках Чорноморської програми Ветландс Інтернешнл, 2005 (600 респондентів, письмове (анкетне), за репрезентативною пропорційною вибіркою, грудень 2004 р.) [3]. Оскільки аналіз даних про вплив стану природи на рівень добробуту та здоров'я тощо дає змогу відстежувати і значимість ролі природного середовища (моря, лиману тощо) в життєдіяльності місцевого населення.

Насамперед зазначимо, що згідно з даними використаного нами дослідження, більшість присивасців – 55,4% сподіваються, що життя покращиться, 15,5% думають, що життя не зміниться, песимістів (тих, що очікують погіршення життя) – 2,8%, а 53,1% опитаних сподіваються знайти роботу в місті і районі (25,0% мають у цьому великі сумніви) [4].

Морське природне середовище і можливість (проблемність) ним користатись задля власного добробуту так чи інакше присутне в самоусвідомленні жителів Генічеська і району. Про це свідчать показники екологічної тривоги місцевих жителів від ефектів приватизації землі, промислового видобутку солі та інших мінеральних ресурсів, поширення браконьєрських полювання і риболовлі тощо.

Аналіз даних соціологічного дослідження рівня екологічної свідомості населення присиваського регіону дає змогу пролити певне світло і на те, про що власне турбуються присивасці, коли стверджують, що турбуються про стан природи. Відповідь на питання: «Чим для Вас є природа Сиваша і Присивашся?» продемонструвала розподіл, що виказує типові для поморського регіону тенденції ціннісного ставлення місцевого населення, а саме демонструє провідну роль рекреаційного чинника в ціннісному ставленні до природного середовища – для 38,3% місцевого населення Сиваш і Присивашся є місцем відпочинку. Другою за ступенем поширеності (29,6%) цінністю є «патріотичне» ставлення до поморського природного середовища – воно сприймається як рідний край, батьківщина. Третю позицію займають такі ціннісні відносини, як естетичне – 16,3% і прагматичне (риболовля) – 16,7%. Чимось єдиним у своєму роді й унікальним сприймає природне середовище лише 5,8% опитуваних. Виразність інших відносин дослідники визначають як незначну [3; 4].

Найважливішою обставиною, що завдає якихось погіршень стану моря і побережжя, мешканці м. Генічеська вважають нестачу грошових коштів у підприємств для природоохоронного господарювання – 29,7%. Так само значним, як і економічні причини, меш-

канці регіону вважають неповажне ставлення до законів, небажання їх виконувати (28,1%), дещо менші показники в таких позиціях, як недоліки природоохоронної культури місцевого населення (23,4%), бідність, низький рівень доходів населення (20,3%). Кожен другий (61,5%) мешканець вважає, що стан навколишнього середовища в його місті (селищі, селі) і його найближчих околицях погіршився; тільки 12,3% опитаних вважає, що покращився і 16,9% стверджує, що не змінився. Зазначимо, що мешканці до найперспективніших сфер розвитку місцевої економіки відносили розвиток сфери санаторно-курортного оздоровлення (дуже перспективною цю сферу вважають 56% опитаних) та різних видів туризму (40%).

Важливими є оцінки місцевого населення щодо видів використання рибних ресурсів, перспективи визначені: рибний промисел – 12,5%, риборозведення – 57,8%, аматорське риболовство – 14,1%.

Чинники і тенденції соціально-економічного розвитку м. Генічеська виявлені в аналізі статистичних джерел тенденції та проблеми розвитку галузі риболовства в Азовському морі, наявна певна розмитість у позиціях природокористування в Програмі розвитку м. Генічеська в контексті низки її соціальних аспектів, а також виявлені розглянутим вище соціологічним дослідженням суб'єктні характеристики екологічної свідомості мешканців Генічеська та району в контексті проблем використання ресурсів Азовського моря спонукала нас до спроби соціологічної характеристики мешканців Генічеська – суб'єктів трудової діяльності в галузі риболовства методом структурованого інтерв'ю, результати та попередні висновки з яких наводяться нижче. Відповіді респондентів структурованого інтерв'ю з діючими професійними рибалками різних вікових категорій дали змогу нам зробити такі висновки.

1. Всі опитані нами професійні рибалки корінні генічани, майже всі змалку знайомі з працею на морі. Найхарактернішими щодо моменту знайомства з працею рибалки є такі відповіді: «Ми виростили на березі Азовського моря й ще дітьми ходили ловити рибу на березі рідного містечка» (Олексій, професійний риболов, 45 років); «Ми навчилися справи риболовства ще в дитинстві» (Олексій, професійний риболов, 44 роки); «Працюю у морі багато років, скільки себе пам'ятаю» (Олег, риболов, 50 років).

2. Питання «Де Ви працюєте зараз і як давно?» дає змогу виділити кілька категорій професійних рибалок. Насамперед це ті, що бачать роботу рибалки єдиним джерелом заробітку впродовж усього життя. Попри неможливість кількісного обліку тих, хто заробляє на життя цим промислом (інколи або й часто під виглядом любительського вилову),

зазначимо, що з професійних рибалок серед опитаних, за нашою попередньою оцінкою, до цієї категорії можна віднести не менше половини активних промисловиків. Ось класичний варіант їхніх відповідей: «Я працюю на своїй посаді змалечку. Риболовлею я займаюся вже років зо 25. В мене є своя зареєстрована бригада й усе необхідне для цієї справи» (Олексій, професійний риболов, 45 років).

Іншу категорію становлять ті, хто неодноразово міняв професії, кого до професійного риболовства (як заробітку) навернула ситуативна необхідність на певному життєвому етапі: «Риболов зараз. Років за 10 тому працював охоронцем у школі, дружина й зараз працює там прибиральницею. Та необхідно було якось кормити свої двох дочок, тож пішов у море працювати» (Олексій, риболов, 44 роки); «В мене була важка доля. Через свою дурість в юності я багато байдикував, після дев'ятого класу не пішов отримувати вищу освіту, батьки зробили для мене все, вони допомагали фінансово, забезпечили домом, машиною, я навіть трошки пропрацював таксистом, однак судилося бути за ґратами. Вже сьомий рік працюю риболовом» (Руслан, риболов, 41 рік); «Працював зварником років шість тому. На сьогодні я працюю у морі. Стараюся з усіх сил забезпечити свою доньку, сина та дружину. Розумієте, ця робота складна, однак ніде ти не зможеш отримувати добрі гроші» (Юрій, 29 років, риболов).

3. До окремої категорії слід віднести тих, хто посезонно активно суміщає професійне риболовство з іншими видами професійної діяльності: «У мене бізнес улітку й риболовлею теж займаюся» (Олександр, 34 роки, риболов). Серед останньої групи виділимо також категорію рибалок, що твердо переконані в тимчасовості для себе цієї праці: «Хочу залишити цю справу, вагаюся поїхати на заробітки за кордон на термін для початку у два місяці» (Юрій, 29 років, риболов).

4. Уточнююче питання «Де Ви працювали до 2014 року?» показує, що, попри різну мотивацію, всі респонденти тримаються за свою професію, і події останніх років та загострення ситуації в Азовському морі внаслідок агресії РФ мало вплинуло на їх ставлення до неї. Визнаючи певні, цілком природні, з точки зору респондентів, труднощі, і відповідаючи на питання «Де Ви збираєтеся працювати у майбутньому?» таким чином: «Робота важка, сили уже не ті, що були раніше, однак ми впраємося. Моє минуле та майбутнє пов'язане з морем» (Олексій, професійний риболов, 45 років); «Поки не думав про це» (Олексій, професійний риболов, 44 роки); «Я не знаю. Вийшов якось на свого бригадира, який дав мені роботу. Мене нікуди не візьмуть із судимістю» (Руслан, риболов, 41 рік).

5. Більшість опитаних твердо переконана в продовженні власної професійної кар'єри риболова: «Колись, як був ще молодим, вивчився на енергетика, й навіть пропрацював у Генічеському РЕСі рік, підпрацьовував охоронцем якимось на харчовому складі у 2008 році, але не судилося. Я люблю працювати на себе й мати добру зарплату. Роботу змінювати не збираюся. Мене усе цілком влаштовує» (Олексій, риболов, 45 років); «Професія в нас така, що ми розпочали йти по цій дорозі давно. Зворотного шляху вже нема. Так, це часто збитки, так, це небезпечно для здоров'я, ми повністю залежимо від моря, погоди, але ж стільки всього пройдено, придбано багато знарядь, апаратури, й взагалі це образ життя вже такий» (Олег, риболов, 50 років); «Не хочу змінювати роботу» (Олексій, професійний риболов, 44 роки); «Збираюся продовжувати працювати тут». (Руслан, риболов, 41 рік).

Зазначене вище дає змогу говорити про стійку мотивацію всіх опитаних щодо продовження діяльності і навіть загострення ситуації в Азовському морі внаслідок агресії РФ фактично майже не вплинуло на бачення себе у професії опитаними нами рибалками м. Генічеська.

6. Рідко здебільшого серед більш молодих рибалок, що працюють не так давно, можна почути думки про наміри зміни діяльності: «Хочу залишити цю справу, вагаюся поїхати на заробітки за кордон на термін для початку у два місяці» (Юрій, 29 років, риболов).

7. Відповідаючи на питання: «Якщо Ви збираєтесь працювати, чи змінювати свою роботу, то як Ви бачите своє працевлаштування, у якій сфері?», більшість респондентів категоричні щодо бачення власних позитивних перспектив у професії рибалки: «Колись як був ще молодим, вивчився на енергетика, й навіть пропрацював у Генічеському РЕСі рік, підпрацьовував охоронцем якимось на харчовому складі у 2008 році. Я люблю працювати на себе й мати добру зарплату. Роботу змінювати не збираюся. Мене усе цілком влаштовує» (Олексій, риболов, 45 років); «Професія в нас така, що ми розпочали йти по цій дорозі давно. Зворотного шляху вже нема. Так, це часто збитки, так, це небезпечно для здоров'я, ми повністю залежимо від моря, придбано багато знарядь, апаратури, й взагалі це образ життя вже такий» (Олег, риболов, 50 років); «Не хочу змінювати роботу» (Олексій, професійний риболов, 44 роки); «Збираюся продовжувати працювати тут» (Руслан, риболов, 41 рік); «Ні, своєї справи я не залишу» (Олександр, 34 роки, риболов). Серед тих, хто має інше бачення і має тверді наміри змінити рід діяльності, найхарактернішою є відповідь, що свідчить про вкрай негативне ставлення до умов роботи професійного риболова серед

молодшого покоління: «У Польщі на лісництві наприклад. Хоча б стійкий графік і заробіток» (Юрій, 29 років, риболов).

Найбільш загально специфіку діяльності морського риболова та причини, що найчастіше спонукають людей йти з професії, характеризують відповіді тих, хто вже не працює в морі: «Зараз я охоронець у готелі, однак у мене великий досвід праці риболовом. До 2006 року був риболовом. Однак це неймовірно важко. Ти повинен мати залізне здоров'я, нерви, бути готовим підірватися в 4–5 годин уранці й працювати до вечора. Окрім того, дуже важлива робота всієї команди, а інколи трапляються й розбіжності. Отже, я залишив цю справу, не зміг. Ми уже не молоді» (Михайло, 47 років, більше 29 років у минулому працював риболовом).

У ході проведення інтерв'ю нами з'ясовано, що професія рибалки потребує від людини багато фізичних сил, витривалості, терпіння. Працює рибалка ненормований робочий день, його графік залежить в основному від погодних умов. Важливе вміння людини працювати в команді, розуміти своїх колег з півслова, адже робота рибалки пов'язана з ризиком для життя. Тому всі рибалки – відмінні моряки, знають морську справу і навігацію досконало, і дуже важливо, щоб кожен член команди, крім своїх основних обов'язків, володів іншими, суміжними професіями і зміг замінити колегу. Разом із тим усі наші респонденти засвідчили досить високий рівень доходу і свою внутрішню ментальну причетність до певної культури «людей моря». Таким чином, дані, отримані в наведеному вище інтерв'ю, на нашу думку, підтверджують значимість і безальтернативність професійної самореалізації певної частини працездатного населення м. Генічеська й увиразнюють актуальність проблеми в контексті економічного розвитку українського помор'я загалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баланчук І.Я. Порт – серце міста. URL: www.genichesk.com.ua/pp/11/port/.
2. Відкрите Звернення до центральних органів влади «Яке майбутнє у вітчизняного рибного промислу на Азовському морі?». URL: <https://newspravda.com/.../2-vidkryte-zvernennia-do-tsentral...>
3. Марушевський Г.Б., Костюшин В.А., Сіохин В.Д. Сиваш: природа і люди. Київ: Черноморська програма Ветландс Інтернешнл, 2005. 80 с.
4. Матеріали аналітичного звіту «Екологічна свідомість населення присиваського регіону в контексті створення Сиваського національного природного парку». Київ–Мелітополь, 2005.
5. Програма соціально-економічного та культурного розвитку міста Генічеська на 2018 рік. URL: www.genich-rada.gov.ua/wp.../Programa-2018-miska.doc.
6. Чи буде Україна з рибою? Січень 31, 2019. URL: <https://dilovy.info/chy-bude-ukrayina-z-ryboyu>.